

Urszula STAŚKIEWICZ

Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki, Warszawa, Polska

Wybrane aspekty obrony narodowej Litwy

Selected Aspects of Lithuania's National Defense

• Abstrakt •

Niniejsza publikacja stanowi efekt badań obrony narodowej Republiki Litewskiej. Celem prowadzonych dociekań było lepsze zrozumienie problematyki obrony narodowej, w tym kwestii przygotowań obronnych, poprzez zbadanie polityki obronnej państwa, które w pewnych aspektach jest podobne do Polski, ale różni się m.in. zasobami finansowymi, ludzkimi i naturalnymi.

Prezentowana praca to efekt analiz literatury przedmiotu, aktów prawnych oraz danych statystycznych i raportów instytucji państwowych oraz pozarządowych.

Na początku zaprezentowano sytuację problemową – zmiany, jakie zaszły w europejskim środowisku bezpieczeństwa w XX i XXI wieku oraz teoretyczne podstawy obronności państwa, w tym przygotowań obronnych. Następnie zaprezentowano szerszy kontekst problematyki organizacji obronnej przez Litwę (scharakteryzowano politykę obronną organizacji międzynarodowych, których członkiem jest Litwa), a na kolejnym etapie badań dokonano analizy organizacji obrony narodowej Litwy – sprawdzono, jaki ma model obrony i jakie akty prawne wpływają na ten model oraz w jaki sposób Litwa przygotowuje obronnie swoich obywateli.

• Abstract •

This publication is the result of research on national defense of the Republic of Lithuania. The purpose of the investigation was to better understand the issues of national defense, including the issue of defense preparations, by examining the defense policy of the state, which in some respects is similar to Poland, but differs, among others, in financial, human and natural resources.

This work is the result of analyses of the literature on the subject, legal acts, as well as statistical data and reports of state and non-governmental institutions.

At the beginning, the problem situation was presented, i.e., changes that took place in the European security environment in the 20th and 21st centuries, as well as the theoretical foundations of national defense, including defense preparations. Then, a broader context of the issue of defense organization by Lithuania was presented (the defense policy of international organizations of which Lithuania is a member was characterized), and at the next stage of the research, an analysis of the national defense organization of Lithuania was carried out. The following factors were checked: what defense model Lithuania has, what legal acts affect this model, and in what way Lithuania prepares its citizens defensively.

Słowa kluczowe: przygotowania obronne; obrona narodowa; bezpieczeństwo narodowe; Litwa; NATO; Unia Europejska

Keywords: defense preparations; national defense; national security; Lithuania; NATO; European Union

Wstęp

Niniejsza publikacja stanowi efekt badań obrony narodowej Republiki Litewskiej. Głównym problemem badawczym było odnalezienie odpowiedzi na pytanie, jak zorganizowana jest obrona narodowa w państwie, którego historia oraz stosunki polityczne z Europą Wschodnią i Zachodnią są podobne do historii i sytuacji geopolitycznej Polski. Litwa jest bowiem członkiem NATO i Unii Europejskiej, a zarazem strefą wpływów Rosji w czasach zimnej wojny (Litwa była częścią ZSRR). Położenie geograficzne Polski i Litwy także jest podobne (Europa Środkowo-wschodnia, nad Morzem Bałtyckim). Należy również pamiętać, że Polskę i Litwę łączą wieki sąsiedztwa – aktualna długość granicy polsko-litewskiej to 104 km (wcześniej była to część granicy między Polską a ZSRR). Te cechy sprawiają, że kwestia organizacji obrony narodowej Litwy jest interesująca z punktu widzenia polskiego badacza problematyki obrony narodowej.

Celem prowadzonych dociekań było lepsze zrozumienie problematyki obrony narodowej, w tym kwestii przygotowań obronnych, poprzez zbadanie polityki obronnej państwa, które w pewnych aspektach jest podobne do Polski, ale różni się m.in. zasobami finansowymi, ludzkimi i naturalnymi.

Przeprowadzone analizy zawierają elementy trzech najważniejszych celów badań: eksploracji – aby lepiej zrozumieć przedmiotową problematykę i poznać możliwości podjęcia szerszych badań; opisu – jako dobrego wstępu do wyjaśnienia zjawiska, chociażby ze względu na fakt, że opis naukowy jest trafniejszy i dokładniejszy niż zwykły opis; wyjaśnienia – w celu odnalezienia zmiennych odpowiedzialnych za pojawianie się badanego zjawiska.

Niniejsza praca stanowi efekt analiz literatury przedmiotu, aktów prawnych, danych statystycznych i raportów instytucji państwowych oraz pozarządowych.

Na początku zaprezentowano sytuację problemową – zmiany, jakie zaszły w europejskim środowisku bezpieczeństwa w XX i XXI wieku oraz teoretyczne podstawy obronności państwa, w tym przygotowań obronnych. Następnie zaprezentowano szerszy kontekst problematyki organizacji obronnej przez Litwę (scharakteryzowano politykę obronną organizacji międzynarodowych, których członkiem jest Litwa), a na kolejnym etapie badań dokonano analizy organizacji obrony narodowej Litwy – sprawdzono, jaki ma model obrony i jakie akty prawne wpływają na ten model oraz w jaki sposób Litwa przygotowuje obronnie swoich obywateli.

Sytuacja problemowa

Współczesny świat, a wraz z nim zagrożenia, jakim muszą przeciwstawić się państwa, charakteryzują się innymi cechami niż rzeczywistość sprzed tysiąca, pięciuset czy nawet sprzed pięćdziesięciu lat. Inaczej wygląda też dziś wojna i inaczej rozumiane są takie pojęcia, jak: obronność, obrona narodowa i przygotowanie obronne. Dawniej obronność kojarzona była jedynie z przygotowaniem militarnym państwa do odparcia ataków wroga, a przygotowanie obronne i troska o bezpieczeństwo państwa dotyczyły tylko wojska. Dziś wiadomo już, że „bezpieczeństwo jest dobrem wspólnym, a dbanie o nie jest obowiązkiem nie tylko struktur państwowych, ale i wszystkich obywateli” (Wywiół, 2016, s. 60).

Widoczne zmiany w postrzeganiu tych pojęć zaczęły pojawiać się po I wojnie światowej, kiedy to skutki działań wojennych przeniosły się poza linię frontu i zaczęły istotnie wpływać na wszystkie dziedziny życia obywateli. Niewątpliwie przyczyną był rozwój naukowo-technologiczny skutkujący pojawieniem się nowego typu broni (m.in. samoloty bombowe i gazy bojowe). To właśnie pod koniec I wojny światowej powstały organizacje, których celem było szkolenie ludności w zakresie indywidualnej ochrony przed gazami bojowymi i wdrażanie cywilów w działalność obserwacyjno-meldunkową (Kucharski, 2003, s. 159).

Inne powody, które skłoniły do rozszerzenia zakresu przedmiotowego pojęcia obrony narodowej i do dopuszczenia także innych podmiotów (poza wojskiem) do czynnego udziału w obronie narodowej, to II wojna światowa (podczas której zginęło 70 milionów osób¹, a 50 milionów z nich to ofiary cywilne) oraz zimna wojna, a wraz z nią zagrożenie nuklearne mogące spowodować unicestwienie całych państw. W efekcie tych wydarzeń zaczęto dostrzegać, jak ważne jest przygotowanie całego społeczeństwa, a nie tylko armii, na czas zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa oraz na czas wojny.

W dzisiejszych czasach wspomniana wyżej *obrona narodowa* (ang. *national defense*) definiowana jest przez *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego* jako „działalność mająca na celu odpowiednie przygotowanie i wykorzystanie sił i środków będących do dyspozycji państwa dla przeciwdziałania wszelkiego rodzaju zagrożeniom zewnętrznym i wewnętrznym godzącym w interes narodowy” (Kaczmarek, Łepkowski, Zdrodowski, 2008).

W swojej rozprawie habilitacyjnej W. Kitler, poruszając kwestie obrony narodowej, zaproponował następujące jej definicje:

¹ Istnieją różne szacunki liczby ofiar, według niektórych wynosiła ona nawet 80 milionów.

- szczególna forma aktywności państwa w obszarze bezpieczeństwa narodowego, która przesądza o trwałości państwa i społeczeństwa w obliczu różnorodnych (zewnętrznych i wewnętrznych) wyzwań i zagrożeń jego bezpieczeństwa;
- stanowi sumę wszystkich cywilnych i wojskowych poczynań państwa, z aktywnością natury międzynarodowej włącznie, na rzecz ochrony i obrony interesów życiowych z zakresu bezpieczeństwa narodowego;
- stanowi skoordynowany wewnętrznie zbiór elementów realizujących funkcje kierowania (polityczne i administracyjne) i wykonawcze (militarne i niemilitarne-cywilne), określony relacjami (sprzężeniami) i połączonych wspólną misją ochrony i obrony żywotnych interesów bezpieczeństwa narodowego;
- stanowi nadrzędną, wyższą formę aktywności państwa w obszarze bezpieczeństwa, w stosunku do innych szczegółowych form bezpieczeństwa narodowego (Kitler, 2002, ss. 54–55).

Zgodnie z analizami A. Skrabacz pojęcie obrony narodowej można rozpatrywać co najmniej w kilku znaczeniach (Skrabacz, 2006, s. 25):

1. Jako część organizacji państwa, obejmującą przygotowanie społeczeństwa, sił zbrojnych, zasobów i terytorium do zapobiegania, przeciwdziałania, ochrony i obrony całego narodu przed istniejącymi i potencjalnymi zagrożeniami bezpieczeństwa narodowego.
2. Jako podstawową (fundamentalną) misję narodową (państwa), obejmującą zabezpieczenie przed istniejącymi i potencjalnymi zagrożeniami bezpieczeństwa narodowego.
3. Jako podstawową (fundamentalną) strukturę realizacyjną bezpieczeństwa narodowego, obejmującą przygotowanie społeczeństwa, zasobów i terytorium do zapobiegania, przeciwdziałania, ochrony i obrony narodu (interesów narodowych) przed istniejącymi i potencjalnymi zagrożeniami bezpieczeństwa narodowego.
4. Jako realizację konstytucyjnego obowiązku obrony ojczyzny (Konstytucja III RP z 1997 r.) oraz podstawową powinność narodową (Konstytucja z 3 maja 1971 r.)².

Niemniej, pomimo istnienia definicji ochrony i obrony narodowej, każde państwo, zależnie od specyfiki postrzegania i określania własnych interesów narodowych, a także zależnie od swoich możliwości, odrębnie określa swoje pojęcie

² A. Skrabacz rozpatrywała pojęcie obrony narodowej z perspektywy analiz obrony narodowej w Polsce i stąd informacja o konkretnych polskich aktach prawnych.

ochrony i obrony narodowej. Inaczej wygląda także organizacja ochrony i obrony narodowej. Jak zauważa G. Rdzanek: „Dokonując analizy polityki obronnej dowolnego współczesnego państwa o gospodarce wolnorynkowej, funkcjonującego w ramach wspólnoty liberalnych państw demokratycznych (...), należy pamiętać, że na procesy związane z jej stanowaniem oraz realizacją wpływ mają zarówno czynniki o charakterze wewnętrznym (determinanty wewnętrzne), jak również czynniki o charakterze zewnętrznym (determinanty zewnętrzne)” (Rdzanek, 2015, s. 87). Wskazując te determinanty, G. Rdzanek wymienia³:

1. Determinanty o charakterze wewnętrznym polityki obronnej:
 - a) wpływ decyzji organów ustawodawczych – parlamentu;
 - b) pozycja ministerstw obrony w strukturach władzy publicznej oraz działania podejmowane przez kierownictwo ministerstwa obrony;
 - c) rola i kompetencje wyspecjalizowanych agend – agencji rządowych, odpowiedzialnych za zarządzanie procesami zakupu uzbrojenia oraz wprowadzania go w wyposażenie wojska;
 - d) wpływ innych organów władzy i ministerstw, niż ministerstwo obrony, na planowanie środków finansowych na obronność;
 - e) rozmiary, skalę produkcji oraz znaczenie polityczne krajowego przemysłu zbrojeniowego i produkcji specjalnej;
 - f) zakres autonomii sił zbrojnych w procesie wypracowywania założeń polityki obronnej państwa oraz siłę oddziaływania najwyższych organów dowódczych sił zbrojnych na instytucje publiczne – instytucje władzy odpowiedzialne za przygotowanie programów modernizacji i transformacji sił zbrojnych.
2. Determinanty o charakterze zewnętrznym polityki obronnej:
 - a) zakres powiązań polityczno-wojskowych z innymi państwami;
 - b) rola i pozycja danego państwa w sojuszach polityczno-wojskowych oraz organizacjach międzynarodowych, które wykonują funkcje wojskowe na rzecz swoich członków;
 - c) założenia przedsięwzięć rozwojowych i transformacyjnych, które podejmowane są w międzynarodowych strukturach polityczno-wojskowych (przede wszystkim w tych, w których uczestniczy całe państwo);
 - d) aktywność zagranicznych przedsiębiorstw zbrojeniowych na rynku danego państwa;

³ G. Rdzanek w swoich analizach skupił się na determinantach wpływających na politykę obronną współczesnego państwa ze szczególnym uwzględnieniem polityki w dziedzinie pozyskiwania uzbrojenia.

- e) skala obiektywna współzależności (w sferze zagrożeń, zbliżonej percepcji otoczenia bezpieczeństwa) z innymi państwami;
- f) dominujące w danym momencie historycznym doktryny i koncepcje dotyczące charakteru potencjalnych konfliktów zbrojnych i wojen, zasad sztuki wojskowej, sposobów użycia siły wojskowej;
- g) uznawane w danym momencie historycznym za optymalne modele organizacji sił zbrojnych, modele roli poszczególnych rodzajów sił oraz wojsk w systemie obronnym państwa (Rdzanek, 2015, s. 88).

Niezależnie od sposobu zorganizowania ochrony i obrony narodowej, aby przynosiła ona oczekiwane rezultaty, niezbędne jest przygotowanie obronne, czyli „część działalności państwa w dziedzinie obronnej, obejmująca całokształt przedsięwzięć planistycznych, organizacyjnych i rzeczowo-finansowych realizowanych przez organy administracji publicznej oraz inne organy i instytucje państwowe, a także przedsiębiorców i organizacje społeczne zapewniających przygotowanie systemu obronnego państwa do przeciwdziałania wszelkiego rodzaju zagrożeniom żywotnych interesów narodowych” (Kitler, 2011, s. 12). Celem przygotowań obronnych „jest utrzymanie stałej gotowości obronnej i zapewnienie możliwości sprawnego osiągnięcia jej wyższych stanów, jak również odpowiednie przygotowanie struktur organizacyjnych państwa i samych obywateli do sprawnego działania i przetrwania w warunkach nadzwyczajnych (kryzysowych i wojennych)” (Kra-kowski, 2017, s. 42).

Należy w tym miejscu podkreślić, że przygotowania obronne trwają, w zdecydowanej większości przypadków, znacznie dłużej niż czas, w którym wykorzystywane są nabyte podczas przygotowań obronnych umiejętności. Jak zauważa Marian Kulickowski: „Jeżeli przyjąć za prawdziwe twierdzenie, że historia ludzkości to historia wojen, to prawdą jest też, iż jest ona historią przygotowań wojennych oraz obronnych” (Kulickowski, 2016, s. 24).

Warto zwrócić także uwagę na fakt, że jednym z ogniw w systemie obronności (a dokładniej w podsystemie niemilitarnym) jest obrona cywilna. Jak charakteryzuje ją W. Kitler: „Nie jest to już dzisiaj tylko i wyłącznie ochrona ludności, lecz szereg działań sektora cywilnego państwa realizowanych w ramach misji obrony narodowej mających na celu bezpieczeństwo państwa jako instytucji politycznej oraz narodu (społeczeństwa), a więc na rzecz realizacji żywotnych interesów z zakresu bezpieczeństwa narodowego” (Kitler, 2002, s. 97). Kwestia organizowania i przygotowania systemu obrony cywilnej jest więc jednym z elementów przygotowania obronnego państwa.

W niniejszej pracy zaprezentowane zostaną efekty analiz organizacji obrony narodowej prowadzonej na Litwie.

Polityka bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej i NATO

Początek lat dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku charakteryzował się globalnymi zmianami w polityce międzynarodowej. Pierwszego listopada 1993 roku na mocy podpisanego 07.02.1992 r. Traktatu z Maastricht powstała Unia Europejska – gospodarczo-polityczny związek 28 demokratycznych państw europejskich. Był to efekt wieloletniego procesu integracji zachodzącego w Europie po II wojnie światowej, a zapoczątkowanego powstaniem w 1952 roku Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Wraz z Unią Europejską powstała (jako jeden z jej filarów) Wspólna Polityka Zagraniczna i Bezpieczeństwa (Common Foreign and Security Policy). Państwa zrzeszone w Unii uznały, że polityka ta prowadzić może w przyszłości do utworzenia wspólnej polityki obronnej. Stało się tak już w 1999 roku, kiedy to w Helsinkach odbył się szczyt Rady Europejskiej, na którym oficjalnie ogłoszono ustanowienie Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony, jednak dopiero na mocy Traktatu Lizbońskiego, który wszedł w życie w 2009 roku, ustanowiono Wspólną Politykę Bezpieczeństwa i Obrony (WPBiO).

Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony stanowi integralną część wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (WPZiB) i została zdefiniowana w Traktacie o Unii Europejskiej (TUE). Polityka ta została szczegółowo opisana w art. 42–46, w rozdziale 2 sekcja 2 tytuł V („Postanowienia dotyczące wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony”), a także w protokołach 1, 10 i 11 oraz deklaracjach 13 i 14, natomiast w art. 36 TUE opisano szczególną rolę Parlamentu Europejskiego w zakresie WPZiB i WPBiO. Poniżej wskazano najistotniejsze według Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej rozwiązania Traktatu Lizbońskiego związane z WPBiO:

- Wprowadzenie w art. 42 Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (pojęcie to nigdy wcześniej nie pojawiało się w Traktatach) do tekstu Traktatu w nowej postaci jako Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony.
- Potwierdzenie zobowiązania do stopniowego kształtowania wspólnej polityki obronnej, która może prowadzić do wspólnej obrony, jeśli Rada Europejska, stanowiąc jednomyślnie, tak zadecyduje. Zapis ten przypomina, że jednomyślność pozostaje normą w obszarze WPBiO.
- Zobowiązanie do udostępniania przez państwa członkowskie wojskowych i cywilnych zdolności (w tym sił wielonarodowych) w celu realizacji WPBiO.
- Umieszczenie w tekście Traktatu paragrafów (art. 42.3 i 45) dot. funkcjonującej już wcześniej Europejskiej Agencji Obrony (European Defence Agency – EDA). EDA określa wymogi operacyjne sił zbrojnych i wspiera środki ich realizacji, bierze udział w określaniu europejskiej polityki w zakresie

- zdolności i uzbrojenia, wspomaga Radę w ocenie poprawy zdolności wojskowych oraz wzmacnia bazę przemysłową i technologiczną sektora obrony.
- Potwierdzenie w art. 42.4 zasady i praktyki jednomyślności w sprawach dotyczących obronności, w tym w przypadku decyzji o podjęciu misji. Jednomyślna decyzja może być podjęta na wniosek Wysokiego Przedstawiciela UE do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa lub z inicjatywy państwa członkowskiego. Ostatnie zdanie w art. 42.4 zapewnia dążenie do większej spójności między instrumentami unijnymi a państwami członkowskimi: „Wysoki Przedstawiciel może zaproponować, w stosownych przypadkach wspólnie z Komisją, użycie zarówno środków krajowych, jak i instrumentów Unii”.
 - Umożliwienie ustanowienia stałej współpracy strukturalnej w ramach Unii (Permanent Structured Cooperation – PESCO) państwom spełniającym wyższe kryteria zdolności wojskowych pod kątem najbardziej wymagających misji i gotowym zaciągnąć w tej dziedzinie dalej idące zobowiązania.
 - Powierzenie wykonania misji grupie państw członkowskich. Wykonanie takiej misji reguluje art. 44.
 - Wprowadzenie w art. 42.7 „klauzuli wzajemnej pomocy i wsparcia” w przypadku zbrojnej agresji.
 - Poszerzenie zakresu tzw. Zadań Petersberskich, dla realizacji których WPBiO została powołana. Zadania te obejmują: „wspólne działania rozbrojeniowe, misje humanitarne i ratunkowe, misje wojskowego doradztwa i wsparcia, misje zapobiegania konfliktom i utrzymywania pokoju, misje zbrojne służące zarządzaniu kryzysowemu, w tym misje przywracania pokoju i operacje stabilizacji sytuacji po zakończeniu konfliktów”.
 - Wprowadzenie klauzuli solidarności (Część V, Tytuł VII, artykuł 222 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej) w przypadku ataku terrorystycznego, klęski żywiołowej lub katastrofy spowodowanej przez człowieka. Idea klauzuli narodziła się w wyniku ataków terrorystycznych w Madrycie w 2004 r.
 - Legitymacja parlamentarna i nadzór Parlamentu Europejskiego nad obszarem WPZiB/WPBiO zostały zagwarantowane przez art. 36 Traktatu o Unii Europejskiej odnoszący się do roli Parlamentu Europejskiego, jego rolę w procedurze budżetowej oraz Protokół nr 1 dotyczący roli Parlamentów Narodowych (www.msz.gov).

Jak wskazują dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej z 2017 roku: „Wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony (WPBiO) wyznacza ramy politycznych i wojskowych struktur UE, a także operacji wojskowych i misji cywilnych

za granicą. W globalnej strategii UE z 2016 r. określono strategię w zakresie WPBiO, a w traktacie lizbońskim doprecyzowano aspekty instytucjonalne i zadbano o wzmocnienie roli Parlamentu Europejskiego. WPBiO została ostatnio gruntownie zmieniona z perspektywy strategicznej i operacyjnej. Wciąż ewoluuje ona w obliczu wyzwań w zakresie bezpieczeństwa i społecznego zapotrzebowania na wzmoczoną reaktywność ze strony UE” (www.europarl.europa.eu).

Inna organizacja międzynarodowa, Sojusz Północnoatlantycki (NATO), jest jednym z najbardziej skutecznych współczesnych sojuszy. Jak zauważył R. Kupiecki: „Powstanie w 1949 r. Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego przyspieszyło i wzmocniło proces integrowania się państw zachodniej demokracji. NATO miało dać gwarancje bezpieczeństwa krajom członkowskim na wypadek agresji militarnej ze strony ZSRR i państw komunistycznych oraz działać odstraszająco wobec wszelkich planów napaści zbrojnej na Europę Zachodnią. Nowy sojusz miał również wesprzeć wysiłki tworzących go rządów, podejmowane dla stworzenia społecznego ładu, wolnego od totalitaryzmu oraz respektującego prawa i wolności człowieka” (Kupiecki, 2016, s. 14).

Powstanie Sojuszu związane było z sytuacją po II wojnie światowej – złe relacje pomiędzy mocarstwem wschodnim a zachodnim, kontrola Moskwy nad Europą Wschodnią, chęć stworzenia bezpiecznego obszaru przez państwa Europy Zachodniej oraz umacnianie swojej pozycji przez Stany Zjednoczone Ameryki⁴. Europa Zachodnia dążyła do pokoju oraz wzrostu gospodarczego. W Preambule Traktatu Północnoatlantyckiego (Traktat, 1949) sporządzonego w Waszyngtonie dnia 4 kwietnia 1949 roku członkowie zobowiązali się „ochraniać wolność, wspólne dziedzictwo i cywilizację swych narodów, oparte na zasadach demokracji, wolności jednostki i rządów prawa” (www.bbn.gov.pl).

Niemniej, jak wspomniano wcześniej, równocześnie z integrowaniem się Europy w międzynarodowym sojuszu z USA, państwa Europy Zachodniej zaczynały tworzyć między sobą wspólnoty gospodarcze – Europejską Wspólnotę Węgla i Stali, Europejską Wspólnotę Gospodarczą, Europejską Wspólnotę Energii Atomowej i w rezultacie Unię Europejską.

Unia Europejska była tworem *sui generis*, który zmobilizował państwa europejskie do stworzenia własnej, europejskiej polityki obronnej. Początkowo budziło to kontrowersje zarówno państw zrzeszonych jednocześnie w NATO i w UE, jak i państw należących do NATO, ale niebędących w UE. Jak wspomniał R. Kupiecki:

⁴ Ramy niniejszej publikacji nie pozwalają na głębszą analizę genezy powstania NATO. Sugerowana literatura przedmiotu: Kupiecki, R. (2016). *Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

„Istotą było więc oparcie współpracy na racjonalnym podziale kosztów wspólnej obrony, bez dublowania rozwiązań instytucjonalnych, za to ze wspólną strategią i mechanizmami konsultacyjnymi. Dotyczyło to także dialogu między NATO a UZE i następnie Unią Europejską” (Kupiecki, 2016, s. 102).

Aktualnie NATO oraz Unia Europejska współpracują ze sobą, uczestniczą w spotkaniach swoich struktur i regularnie wymieniają się spostrzeżeniami dotyczącymi wspólnej polityki obronnej. Potwierdzeniem tego faktu jest chociażby podpisanie 10 lipca 2018 roku, przed szczytem NATO w Brukseli, nowej wspólnej deklaracji współpracy UE i NATO (Declaration, 2018).

Główne obszary współpracy obu organizacji obejmują:

- regularne konsultacje polityczno-wojskowe w różnych kwestiach bezpieczeństwa (m.in. broni masowego rażenia, zwalczania terroryzmu, kryzysów i konfliktów regionalnych), wymianę misji łącznikowych oraz wysiłki na rzecz synergii procesów rozwoju zdolności wojskowych (odpowiednikiem natowskiego programu Smart Defence jest unijny program Pooling and Sharing);
- tzw. mechanizm Berlin plus (z 2003 r.) gwarantujący UE dostęp do sojusznicznych sił i środków wojskowych na potrzeby operacji unijnych. W tych ramach w 2003 r. Unia zastąpiła NATO w operacji (Concordia – Allied Harmony) w Macedonii;
- dorobek współpracy w innych misjach bałkańskich. W jego ramach UE przejęła od NATO w 2004 r. prowadzenie operacji SFOR w Bośni i Hercegowinie (dziś Althea);
- współpracę w ramach operacji w Kosowie – obie organizacje odpowiadają tam za własne obszary działań, koordynując swoje poczynania;
- współpracę w Afganistanie, Sudanie i operacjach antypirackich u wybrzeży Somalii;
- obiecująco rozwija się także współpraca obu organizacji w zakresie koncepcji przeciwdziałania tzw. konfliktom hybrydowym (Kupiecki, 2016, s. 103).

Zgodnie z deklaracją z 2018 roku UE i NATO skoncentrują współpracę na następujących dziedzinach:

- mobilność wojskowa;
- cyberbezpieczeństwo;
- zagrożenia hybrydowe;
- walka z terroryzmem;
- kobiety i bezpieczeństwo.

Podsumowując rozważania dotyczące polityki obronnej Unii Europejskiej oraz Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego, należy wspomnieć, że NATO jest

największą na świecie organizacją polityczno-wojskową i pomimo różnych swych wad i problemów jest wartością samą w sobie. Badacze roli NATO w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego, w monografii pt. *NATO wobec wyzwań współczesnego świata*, podkreślają, że szeroka gama współczesnych wyzwań i zagrożeń, ich złożoność i nieprzewidywalność, sprawiają, iż konieczne jest nowe, elastyczne i zintegrowane podejście holistyczne. Współczesny świat wymaga od NATO budowy strukturalnych stosunków z całym szeregiem podmiotów cywilnych. Obejmuje to nie tylko inne główne organizacje międzynarodowe, takie jak ONZ i Unia Europejska, ale także organizacje pozarządowe oraz sektor prywatny, na przykład branżę energetyczną czy informatyczną (Czulda, Łoś, Reginia-Zacharski, 2013, s. 16).

Warto też wspomnieć słowa, jakie napisał T. Kośmider: „Bez NATO trudno wyobrazić sobie proces militarnej integracji Starego Kontynentu. Wysiłki w tym kierunku podejmowane są także przez Unię Europejską oraz OBWE w postaci systemu bezpieczeństwa zbiorowego, opierającego się na środkach budowy zaufania i bezpieczeństwa (CSBM – Confidence and Security Building Measures). Równie istotne pozostaje utrzymanie realnej, a nie deklaratywnej solidarności obronnej NATO, jednorodnego poziomu bezpieczeństwa dla wszystkich członków Sojuszu, bez podziału na stare i nowe państwa członkowskie (problem ten dotyczy państw Europy Środkowo-Wschodniej) oraz więzów transatlantyckich. Koresponduje z tym kwestia współpracy NATO z Federacją Rosyjską i istniejącym od 1992 r. Układem o bezpieczeństwie zbiorowym Wspólnoty Niepodległych Państw, zwanym traktatem taszkienckim. W interesie Zachodu leży istnienie Rosji demokratycznej i obliczalnej, będącej atrakcyjnym partnerem współpracy” (Kośmider, 2013, ss. 249–250).

Organizacja obrony narodowej Republiki Litewskiej

Litwa należy do grupy tzw. państw bałtyckich. Oprócz Litwy do grupy tych państw należą także Estonia i Łotwa. Łącznie państwa te zajmują powierzchnię 175,1 tys. km². Cechy wspólne państw bałtyckich to położenie (wschodnia Europa nad Morzem Bałtyckim), środowisko społeczne i kultura (potomkowie Bałtów i ludów ugrofińskich), historia (przez wiele wieków tereny dzisiejszej Litwy, Łotwy i Estonii należały do niemieckojęzycznych państw zakonnych) oraz sytuacja polityczna (aneksja przez ZSRR, a następnie uzyskanie niepodległości i proces uniezależniania się od Rosji).

Na Litwie istnieje model obrony oparty na obronie totalnej. Już w Konstytucji Republiki Litewskiej, w art. 139 ust. 1, widnieje zapis, że prawem i obowiązkiem

każdego obywatela Republiki Litewskiej jest obrona Państwa Litewskiego przed zagranicznym atakiem zbrojnym (Konstytucja).

Obrona w Republice Litewskiej, zgodnie z Ustawą o podstawach bezpieczeństwa narodowego (Ustawa, 1996), opiera się m.in. na powszechnej obowiązkowej służbie wojskowej ustanowionej ustawą, gotowości obywateli do powszechnego oporu zbrojnego i nieuzbrojonego oraz do obrony cywilnej, współpracy między wojskiem a ludnością cywilną, współpracy z sojusznikami w ramach NATO, a także na wykorzystaniu potencjału krajowych instytucji naukowo-badawczych i przedsiębiorstw (Ustawa 1996, Rozdział 7).

Litwa, podobnie jak Estonia, od kilku lat reorganizuje swoją politykę bezpieczeństwa i obrony, co widoczne jest chociażby podczas analizowania wydatków na cele militarne. W latach 2011–2013 wydatki te utrzymywały się na poziomie 0,8% PKB, natomiast w 2014 roku wydatki na cele militarne stanowiły 0,9% PKB, a w 2015 roku 1,1% PKB. Wydatki Litwy na cele militarne na przestrzeni ostatnich 10 lat pokazują dane w tabeli 1.

Tabela 1. Wydatki Litwy na cele militarne w latach 1993–2015

Rok	1993	1994	1995	2003	2004	2005	2013	2014	2015
mln USD	21	21,1	30,5	211	271	304	355	427	471
% PKB	0,8%	0,5%	0,5%	1,1%	1,2%	1,2%	0,8%	0,9%	1,1%

Źródło: SIPRI.

Zgodnie z przyjętą w styczniu 2017 r. *Strategią Bezpieczeństwa Narodowego Republiki Litewskiej* (Strategia, 2017), Litwa będzie stopniowo jeszcze bardziej zwiększać finansowanie obrony narodowej, tak aby najpóźniej do 2018 r. wydatki na cele militarne wynosiły minimum 2 procent Produktu Krajowego Brutto tego kraju (Strategia, 2017, pkt 18.1.1).

Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Republiki Litewskiej jest też zapowiedzią zmian w innych obszarach obronnych (nie tylko w obszarze finansowania wydatków na obronność). Zgodnie z tym dokumentem celem aktualnie wprowadzanych zmian jest ogólne wzmocnienie krajowych zdolności obronnych m.in. poprzez zwiększenie zdolności Litewskich Sił Zbrojnych do zapewnienia, wraz z sojusznikami, wiarygodnego środka odstraszającego (Strategia, 2017, pkt 18.1), zwiększenie liczebności wojska (Strategia, 2017, pkt 18.1.4) i poprawę siły bojowej armii (Strategia, 2017, pkt 18.1.2).

Wprowadzane zmiany widoczne są także podczas analizowania wielkości armii. W 2014 roku armia litewska liczyła około 16 tys. żołnierzy, w 2016 roku 16,5 tys.,

natomiast w 2018 roku ta liczba ma wzrosnąć do 20 tys. żołnierzy. Związane jest to z wprowadzoną w 2015 roku reorganizacją wojsk – przywrócono obowiązkową służbę wojskową, która została zawieszona w 2008 roku.

Do odbycia obowiązkowej służby wojskowej aktualnie powoływani są mężczyźni w wieku od 19 do 26 roku życia (Biała Księga), natomiast osoby w wieku 18–38 lat (mężczyźni i kobiety) mogą również zgłaszać się na ochotnika do służby wojskowej. Osoby, które same zgłoszą się do służby, będą miały pierwszeństwo wyboru miejsca zatrudnienia i otrzymają wyższe wynagrodzenie niż osoby powołane do odbycia obowiązkowej służby wojskowej. Jest to niewątpliwie sposób na zachęcenie młodych Litwinów do zwiększania swoich umiejętności obronnych.

Oprócz zwiększania liczebności wojska zajęto się także zwiększeniem zdolności do szybkiego i odpowiedniego reagowania – stworzono specjalne grupy, które mogą być, na podstawie decyzji Prezydenta, wykorzystane w czasie pokoju do reagowania na zagrożenia hybrydowe. Grupy te prowadzą coroczne ćwiczenia na dużą skalę (także z instytucjami cywilnymi) przy użyciu niekonwencjonalnego scenariusza (*Facts and Trends*, 2017).

W ramach intensywnej modernizacji litewskich sił zbrojnych zakupiono nowoczesny sprzęt (m.in. pojazdy bojowe, samobieżne haubice, systemy pocisków ziemia–powietrze) i rozbudowano litewską infrastrukturę szkoleniową (m.in. stworzono najnowocześniejszy ośrodek szkoleniowy w regionie Morza Bałtyckiego). Nie jest to jednak koniec rozwoju litewskiej armii. Na dalszą modernizację sił zbrojnych w latach 2017–2022 przeznaczono ponad 2,5 mld EUR (*Facts and Trends*, 2017).

Litewska armia zacieśnia także współpracę z organizacjami międzynarodowymi i coraz częściej bierze udział w operacjach międzynarodowych organizowanych przez NATO, ONZ i UE. Współpracuje także z USA na misji w Iraku (*Facts and Trends*, 2017). Jak bowiem wspomniano wcześniej – Litwa jest członkiem NATO oraz Unii Europejskiej. Jest również członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych i Rady Państw Morza Bałtyckiego (organizacji międzynarodowej funkcjonującej jako polityczne forum regionalnej współpracy międzyrządowej, której główne działania opierają się na trzech długofalowych priorytetach uzgodnionych w czerwcu 2014 roku: zrównoważony region dobrobytu, tożsamość regionalna, oraz bezpieczny region; www.cbss.org).

Nie bez znaczenia jest fakt członkostwa w organizacjach międzynarodowych, gdyż prowadzona przez dane państwo polityka obronna pozostaje zawsze w kontekście danej sytuacji międzynarodowej, w tym także zależna jest od sojuszy i umów międzynarodowych.

Poza siłami zbrojnymi, istotną rolę w obronie narodowej Litwy odgrywają organizacje proobronne, szkolące społeczeństwo w zakresie nabywania umiejętności obronnych i umacniające poczucie odpowiedzialności za obronę kraju. Należy tu wspomnieć chociażby o Ochotniczej Służbie Ochrony Kraju (nazwa oryginalna: Krašto Apsaugos Savanorių Pajėgos – KASP) i Związku Strzelców Litewskich.

Ochotnicza Służba Ochrony Kraju (nazwa skrócona: OSOK) powstała w 1991 roku (kariuomene.kam.lt). Jak zauważa analizujący tę organizację M. Kucharski, powstała ona na wzorcu organizacyjnym Gwardii Narodowej Stanów Zjednoczonych, a w zakresie celów i zadań na obronie terytorialnej Danii. OSOK podlega głównodowodzącemu sił zbrojnych i liczy 1900 pracowników etatowych oraz około 10 tys. członków, którymi na zasadzie dobrowolności mogą zostać mężczyźni w wieku 18–45 lat. OSOK jest częścią Sił Obronnych Litwy od 2003 roku i jest finansowana z budżetu Ministerstwa Ochrony Kraju (MOK) (Kucharski, 2003, s. 228).

Najważniejsze zadania, które wykonuje Ochotnicza Służba Ochrony Kraju:

- uczestnictwo w ochronie głównych obiektów państwowych oraz elementów infrastruktury gospodarczej i przemysłowej;
- uczestnictwo w zabezpieczaniu systemu mobilizacyjnego kraju;
- szkolenie rezerwistów;
- organizowanie i zabezpieczenie poboru do wojska;
- organizowanie imprez wojskowych – parady, święta;
- pomoc w likwidacji skutków awarii i klęsk żywiołowych;
- wspomaganie Służby Ochrony Granicy Państwowej (SOGP);
- pomoc policji w utrzymywaniu porządku w czasie imprez sportowych i kulturalnych;
- szkolenie w zakresie organizacji i prowadzenia działań partyzanckich oraz innych form oporu na wypadek utraty niepodległości (kariuomene.kam.lt).

Kolejna ważna dla obrony narodowej Litwy organizacja – Związek Strzelców Litewskich (www.sauliusajunga.lt), zwany także Związkiem Szaulisów – powstała w 1919 roku jako sekcja strzelecka Litewskiego Związku Sportowego. Organizacja została zlikwidowana w 1940 roku przez okupanta sowieckiego i reaktywowana w 1990 roku. Związek zajmuje się szkoleniem obronnym (np. z zakresu działań nieregularnych) i wychowaniem patriotyczno-obywatelskim dorosłych i młodzieży od 12 roku życia (www.sauliusajunga.lt). Analizując tę organizację, P. Wywiiał zauważył, że w 2010 roku litewski parlament przyjął ustawę o Związku Strzelców Litewskich, a jego statut został zaakceptowany przez ministerstwo obrony. Stowarzyszenie współpracuje z instytucjami państwowymi odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo, w tym z wojskiem, policją i strażą graniczną (Wywiiał, 2016, s. 58).

Dostrzegając potrzebę edukacji obronnej społeczeństwa i roli obywateli w obronie narodowej, w ramach modernizacji swojego systemu obronnego Litwa zwiększyła także wydatki na organizacje pozarządowe i poszczególne inicjatywy wspierające przygotowanie obronne społeczeństwa. Budżet litewskiego związku strzeleckiego wzrósł dwukrotnie od 2014 do 2016 r., a Ministerstwo Obrony Narodowej w 2016 r. współfinansowało 38 inicjatyw organizacji pozarządowych związanych z edukacją i obroną patriotyczną. W 2016 roku stworzono także ponad 200 wydarzeń i prezentacji dla organizacji pozarządowych, urzędników państwowych i samorządowych, szkół i uniwersytetów oraz dla przedstawicieli biznesu (*Facts and Trends*, 2017, ss. 14–17).

Zakończenie

Republika Litewska to stosunkowo małe państwo, które zajmuje powierzchnię 65 300 km² (dla porównania powierzchnia Stanów Zjednoczonych, uznawanych za potęgę militarną, to 9 834 000 km²). Ze względu na swoją specyfikę, obrona narodowa Litwy w znacznej mierze opiera się na sojuszach oraz systemie obrony totalnej, który polega na włączaniu do systemu obronnego swoich obywateli (powszechna, obowiązkowa służba wojskowa). Litwa edukuje obronnie swoje społeczeństwo, czego dowodem jest chociażby zwiększenie wydatków na organizacje pozarządowe i poszczególne inicjatywy proobronne.

Litwa jest państwem, które dostosowuje sposób obrony narodowej do swoich możliwości, tworząc własne metody. Należy bowiem mieć na uwadze fakt, iż problematyka obronności jest niezwykle złożona i zależna od wielu czynników. Czymkolwiek jednak proces organizacji obrony narodowej Litwy by się nie wyróżnił, aktualne pozostają słowa W. Sikorskiego, który jednoznacznie wyrażał pogląd, że „organizacja obrony narodowej wymaga nieodzownie całkowitej mobilizacji i zużycia wszystkich sił narodu zarówno na froncie wewnętrznym, jak i zewnętrznym” (Kuliczkowski, 2016, s. 14).

Bibliografia:

- Biała Księga. Litewska Polityka Obronna.* (Baltoji Knyga. Lietuvos Gynybos Politikos). (2017). Pobrane z: <https://kam.lt/download/58510/bk-2017-lt-el.pdf>.
- Building Collaboration & Trust.* (2020). Pobrane z: <http://www.cbss.org/council/>.
- Czulda, R., Łoś, R., Reginia-Zacharski, J. (red.). (2013). *NATO wobec wyzwań współczesnego świata.* Warszawa–Łódź: Instytut Badań nad Stosunkami Międzynarodowymi

w Warszawie, Katedra Teorii Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa – Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Declaration 2018 – Joint Declaration on EU–NATO Cooperation. (2018). Pobrane z: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2018/07/10/eu-nato-joint-declaration/>.

Geneza Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (WPBiO). (2020). Pobrane z: https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polityka_bezpieczenstwa/europejska_polityka_bezpieczenstwa_i_obrony_esdp/geneza_europejskiej_polityki_bezpieczenstwa_i_obrony_epbio/.

Joint Declaration on EU–NATO Cooperation. (2018). Pobrane z: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2018/07/10/eu-nato-joint-declaration/>.

Kaczmarek, J., Łepkowski, W., Zdrodowski, B. (2008). *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego.* Warszawa: Akademia Obrony Narodowej Wydział Strategiczno-Obronny.

Kitler, W. (2002). *Obrona cywilna (niemilitarna) w Polsce.* Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej. Departament Wychowania i Promocji Obronności.

Kitler, W. (2002). *Obrona narodowa III RP. Organizacja. System,* rozprawa habilitacyjna. Warszawa: AON.

Kitler, W. (2011). Przygotowania obronne państwa w systemie obronnym Rzeczypospolitej Polskiej: teoria i praktyka. Podstawy teoretyczne przygotowań obronnych państwa w kontekście zadań i potrzeb obronnych. Materiały z seminarium naukowego zorganizowanego 8 czerwca 2010 roku w Wydziale Bezpieczeństwa Narodowego AON. *Zeszyt Problemowy Towarzystwo Wiedzy Obronnej, 1(65).*

Konstytucja Republiki Litewskiej (Lietuvos Respublikos Konstitucijos). Pobrane z: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>.

Kośmider, T. (2013). NATO w procesie militarnej integracji Europy. Od deskrypcji do antycypacji. W: R. Czulda, R. Łoś, J. Regina-Zacharski (red.). *NATO wobec wyzwań współczesnego świata.* Warszawa–Łódź: Instytut Badań nad Stosunkami Międzynarodowymi w Warszawie Katedra Teorii Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa – Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Krakowski, K. (2017). Ogólne implikacje przygotowania systemu obronnego państwa. W: Z. Leśniewski, P.R. Ostolski, M. Palczewska (red.). *Obronność Polski w XXI wieku.* Warszawa: Akademia Sztuki Wojennej.

Kucharski, M. (2003). Edukacja obronna społeczeństw państw zachodnich i Europy środkowo-wschodniej. W: M. Kucharski (red.). *Edukacja obronna Polska i świat.* Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.

Kuliczkowski, M. (2016). *Pozamilitarne przygotowania obronne w Polsce. Próba systematyzacji procesualnych oraz funkcjonalnych aspektów przygotowań.* Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.

Kupiecki, R. (2016). *Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego.* Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Lietuvos Respublikos Konstitucija. (1992). Pobrane z: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>.

- Lithuanian Defence System: Facts and Trends*. (2017). Pobrane z: http://kam.lt/en/defence_policy_1053/important_documents/lithuanian_defence_system_facts_and_trends.html.
- Lithuanian Defence System: Facts and Trends*. (2018). Pobrane z: http://kam.lt/en/defence_policy_1053/important_documents/lithuanian_defence_system_facts_and_trends.html.
- Nacionalinio Saugumo Strategija*. (2002). Pobrane z: <https://kam.lt/download/57455/2017-nacsaugstrategijalt.pdf>.
- Rdzanek, G. (2015). *Dania jako uczestnik wielostronnej współpracy państw nordyckich*. Warszawa: Difin.
- Sandarumo Testas – Dokumentacija. (2019). Pobrane z: <https://www.etar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.A0BAB27D768C/KhGwjCyaJ>.
- Sauliusajunga. (2020). Pobrane z: <http://www.sauliusajunga.lt/>.
- Savanorių pajėgos*. (2019). Pobrane z: http://kariuomene.kam.lt/lt/kariuomenes_struktura/savanoriu_pajegos_368.html.
- Skrabacz, A. (2006). *Ochrona ludności w Polsce w XXI wieku. Wyzwania, uwarunkowania, perspektywy*. Tarnów: Mercuriusz Agmarkt.
- Stockholm International Peace Research Institute. (2020). Pobrane z: <https://www.sipri.org/>.
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Republiki Litewskiej* (Nacionalinio Saugumo Strategija). (2017). Pobrane z: <https://kam.lt/download/57455/2017-nacsaugstrategijalt.pdf>.
- Traktat o Unii Europejskiej. (2012). Pobrane z: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0009.02/DOC_1&format=PDF.
- Traktat Północnoatlantycki. (1949). Pobrane z: <https://www.bbn.gov.pl/download/1/15754/traktatpolnocnoatlantycki.pdf>.
- Traktat Północnoatlantycki*. (2000). Pobrane z: <https://www.bbn.gov.pl/download/1/15754/traktatpolnocnoatlantycki.pdf>.
- TUE Traktat o Unii Europejskiej, Traktat z Maastricht. (1992). Pobrane z: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0009.02/DOC_1&format=PDF.
- Ustawa o podstawach bezpieczeństwa narodowego (Lietuvos Respublikos Nacionalinio Saugumo Pagrindų Įstatymas), Suvestinė redakcija nuo 2014-10-29 iki 2016-08-31 Įstatymas paskelbtas: Žin. 1997, Nr. 2–16, i. k. 09610101STA0VIII-49. Pobrane z: <https://www.etar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.A0BAB27D768C/KhGwjCyaJ>.
- Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony*. (2020). Pobrane z: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/fiches_techniques/2013/060102/04A_FT\(2013\)060102_PL.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/fiches_techniques/2013/060102/04A_FT(2013)060102_PL.pdf).
- Wywiół, P. (2016). *Organizacje proobronne w systemie bezpieczeństwa narodowego Polski*. Warszawa: Difin.